

THE PROVERB – THEORETICAL AND PRACTICAL BOUNDARIES

Dana-Luminița Teleoacă (Dobre)

Scientific Researcher III, PhD, „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, Institute of Linguistics of the Romanian Academy, Bucharest

Abstract: The present study critically discusses the Romanian and foreign literature (mainly Spanish and French) perspectives on the logical-aesthetic category of the proverb. Starting from the distinctions in Julia Sevilla Muñoz’s studies (1988, 2000), the third part of our study shows to what extent the triad ‘proverb – proverbial phrase – dictum’ is likely to be illustrated through some paremiological units built on religious terms. Our research focuses exclusively on Romanian and relies on data from the VIth volume of Iuliu A. Zanne, Romanian Proverbs.

Keywords: paroemia, proverb, proverbial phrase, dictum, religious terms.

1. Așa cum se arată în bibliografia românească de specialitate (v., de ex., Pop și Ruxăndoiu 1978: 242 sq.), marea varietate a tiparelor pe care le desemnăm cu termenul generic de PROVERB a generat dificultăți în delimitarea domeniului de cercetare aferent paremiologiei. În acest context nu surprinde nici proliferarea terminologică în scopul desemnării conceptului respectiv, în folclorul românesc, de pildă, existând, alături de terminologia internațională (cf. *proverbe, paremii, pilde* etc.), terminologie difuzată prin cărțile populare, apoi prin intermediul colecțiilor, și o serie de denumiri autohtone (cf. *zicători, „vorba ăluia”, „vorbe din bătrâni”* etc.), care nu fac propriu-zis deosebirea între diverse tipuri de structuri proverbiale, dar sunt, totuși, sugestive pentru o serie de elemente caracteristice (Id., *ibid.*). Aspectul este aprofundat, printre alții, de Negreanu (1983: 36 sq.), autor care insistă și el asupra originii cărturărești a termenului *proverb*, din aceeași paradigmă sinonimică făcând parte și alte lexeme circumscrise registrului popular, cum sunt *vorbă, povestea vorbeii, snoave* ș.a. *Proverb* este însă atestat relativ târziu în textele românești, și anume în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în condițiile în care în secolul al XVI-lea (v., de exemplu, *Evangheliarul* lui Coresi 1560), este consemnat termenul de proveniență maghiară *pildă*, care va fi înlocuit, în secolul următor, în *Biblia de la București* (1688), cu *paremie / parimie*. Cronicarii și cărturarii români din secolul al XVII-lea–al XVIII-lea vor folosi în scrierile lor cuvinte sau/si sintagme, precum: *cuvânt prost*¹ (la Ion Neculce), *poveste* (la N. Costin), *cuvânt bătrân* sau *parimie*, la Dimitrie Cantemir (Id., *ibid.*), *proverb* fiind semnalat pentru prima dată, în 1814, la Țichindeal, în volumul *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*, tipărit la Buda (Negreanu 1983: 37). Tot pentru secolul al XIX-lea Negreanu consemnează și alte structuri, îndeosebi tipare în alcătuirea cărora intră epitetul *bătrân / bătrânesc* („înțelept”) și substantivul *vorbă (/ proverb)*, dar și altele, după cum urmează: *vorba cea bătrână, vorba bătrânească, proverbul bătrânesc, pildă, povățuire* [la Iordache Goleșcu], *zicală, vorba ăluia* [la Petre Ispirescu], *povestea vorbeii, zicală și proverb* [la Anton Pann] sau *vorba altuia și vorba ăluia* [la Al. Odobescu]. După toate probabilitățile, felul în care autorii menționați înțelegeau acest concept trebuie să se fi

¹ Epitet cu semnificația (arhaică) „simplu; din popor; popular”.

suprapus doar parțial cu modul de valorizare a acestuia în etapa modernă, când au fost stabilite și aplicate – cel puțin în unele studii – criterii relativ ferme în delimitarea diferitelor tipuri de structuri complexe². Chiar și așa, inclusiv în literatura de specialitate actuală persistă o serie de confuzii / ambiguități³.

În studiile românești de profil, mai vechi sau (foarte) recente, s-a încercat, printre altele, precizarea specificității proverbului prin includerea acestuia în paradigme comparative, alături de unele specii înrudite, de regulă unități frastice. De pildă, Tabarcea (1982: 249) disociază între *proverb*, *zicătoare* și *expresie*, având în vedere trei parametri, și anume: *recurent*, *metaforic*, *deictic*, care se actualizează integral pozitiv în cazul proverbului, aceasta spre deosebire de zicătoare, caracterizată [+recurent], [+metaforic], dar [-deictic] și, mai ales, de expresie, căreia i-ar fi specifică doar trăsătura recurenței. La rândul său, Vîrva (2019) stabilește distincții, dar și asemănări între: **a)** proverb și *maximă*, **b)** proverb și *zicătoare*; **c)** proverb și *ghicitoare*, respectiv **d)** proverb și *expresiile idiomatice*. Cât privește distincțiile dintre *proverb* și *maximă*, autoarea citată subscrie la punctul de vedere exprimat de Vianu (1971: 7) și în conformitate cu care existența maximei ar fi condiționată de proverb. În același timp, similitudinile dintre cele două specii ar fi dictate de modul de organizare sintagmatică, dar și de mesajul și judecata de valoare pe care le exprimă. În schimb, criteriul structurii sintagmatică devine criteriu disociativ între proverb și zicătoare, specii care au însă în comun dimensiunea metaforică (v. și *supra* Tabarcea 1983)⁴. În sfârșit, asocierea *proverbului* cu *ghicitoarea* și *expresiile idiomatice* s-ar justifica în virtutea posibilității de definire a acestora ca elemente ale *discursului repetat* (Coșeriu 2000, 2013; Dumistrăcel 2006; Munteanu 2007, 2012; Terian 2015 ș.a.)⁵.

Similitudini (cu specii de altă natură decât frastică) au putut fi evidențiate și în contextul preocupărilor de identificare a principalelor direcții de abordare a proverbului. Astfel, în lucrarea din 1982 Cezar Tabarcea ia în discuție trei mari direcții, și anume: a) direcția *literar-folclorică*; b) direcția *lingvistică* și c) direcția *logică* (v., în același sens, și Vîrva 2019). În conformitate cu perspectiva *literar-folclorică*, proverbul este considerat o *specie* (Tabarcea 1982: 71) sau un „gen distinct” (Taylor, *apud* Negreanu 1983: 29; Vrabie 1978: 279). Definirea aceasta s-a putut materializa în contextul tentativei de a stabili, pe lângă *funcția în discurs / discursivă* a proverbului (v., în acest sens, demersurile retoricienilor și ale filologilor), și un loc al acestuia în ierarhia genurilor și speciilor literare, obiectiv intrând în sfera de interes a esteticienilor și literaților, care au raportat proverbul la unele „specii” precum *fabula* sau/și *mitul*. Paralela este aprofundată și de Tabarcea (1982: 131) care, în sprijinul asocierii *proverbului* cu *fabula*, aduce argumente furnizate de *funcția didactică*⁶, funcție reperabilă în cazul ambelor specii. În același timp, raportarea *proverbului* la *mit* se

² În acest context s-a insistat îndeosebi asupra necesității delimitării între structurile frastice și cele frazeologice (v., de ex., Hristea 1984a și 2009, Danilov 1997 sau Bogdan-Oprea 2016).

³ Deși criteriul *funcțional*, cât și cel *structural* furnizează suficiente argumente în sensul disocierii celor două tipare, totuși delimitarea acestora nu se realizează întotdeauna nici în studiile de profil, nici în cele de lingvistică generală. Mai mult, o serie de lucrări lexicologice, în special „dicționare de locuțiuni și expresii”, includ în mod nejustificat, printre unitățile-titlu, unități frastice (v. Hristea 1984b: 5–14). O anume confuzie / ambiguitate persistă inclusiv în lucrări individuale recente și foarte recente (pentru discuția detaliată, v. Teleoacă, *Unități frastice*).

⁴ Un punct de vedere similar era exprimat și de Ovidiu Bârlea, care considera că atât proverbul, cât și zicătoarea „se hrănesc aproape în exclusivitate din metaforă” (Bârlea 1979: 70).

⁵ Calitatea aceasta, de *discurs repetat*, este marcată, într-o serie de cazuri, prin valorificarea unui *prezentativ* (adesea, *vorba ceea*), care, evident, nu face parte din microcontextul proverbial și care are dublu rol, și anume de a semnală o schimbare de registru în text, respectiv de a conferi prestigiu expresiei.

⁶ Arătând că încă din Antichitate proverbele au fost considerate drept „învățăături”, Negreanu (1983: 30) definește literatura paremiologică în termenii unui *minididacticon*. Într-un cadru teoretic similar, alți autori (v., de ex., Vîrva 2019) asociază acest statut cu mai multe funcții, și anume: funcția de evocare, funcția estetică, fatică, metalingvistică, retorică, socială, juridică, filosofică și educativă.

poate susține având în vedere inclusiv o anumită dimensiune fundamental *sentențioasă* și *aforistică* a discursului *mitologic*, dimensiune înțeleasă de autorul citat în relație cu actul de „a pune ordine în haos”, în fapt, un act al... *fixării prin cuvânt*, „or, recurența cuvântului (și a sentinței) asigură nu numai transmiterea mitului, ci și memorarea lui” (Tabarcea 1982: 131). În această ordine de idei, apariția unor tipare sintetice în actul enunțiativ, mai exact a structurilor frastice, paremiologice, are rolul de a *actualiza întreaga legendă*⁷, în consecință, genetic, proverbul legându-se de mit. Altfel spus, „unde există o *cultură mitologică*, există și o *expresie paremiologică*” (Id., *ibid.*, 132), observație care – considerăm – poate fi acceptată, însă în condițiile valorizării mitului drept *orice poveste in extenso*, definibilă în relație cu un *context genetic* și care a putut genera în timp o formulare concisă sentențioasă, în ultimă instanță un proverb⁸. Asocierea ‘proverb – mit’ se legitimează – și subscriem la acest mod de valorizare – inclusiv considerând dimensiunea *ludicului*. Astfel, atitudinea *ludică* asupra limbajului, aflată la baza oricărei creații paremiologice, este recognoscibilă și la nivelul mitului. De altfel, problema fusese remarcată de Huizinga încă din prima jumătate a secolului trecut, autorul citat definind mitul, mai exact componenta ludică a acestuia, în felul următor: „Prin mit, omul primitiv încearcă să explice pământescul și fundamentează lucrurile omenești pe un teren de domeniul divinului. În fiecare dintre deformările fantastice, cu ajutorul cărora mitul îmbracă existentul, un spirit ingenios *se joacă la hotarul dintre glumă și seriozitate*” (Huizinga [1938] 2012: 44). În contextul acestor precizări, am putea defini *proverbul drept expresie sintetică și evocatoare a mitului, văzut ca poveste in extenso*⁹.

Celelalte două direcții menționate *supra* nu sunt relevante pentru stabilirea unor similitudini între proverb și alte specii, însă se cuvin a fi menționate în măsura în care ele sunt sugestive pentru perspective de abordare menite să aprofundeze noțiunea în discuție în relație cu alte concepte. Astfel, cercetările din perspectivă *lingvistică* au avut drept obiectiv evidențierea caracteristicilor de *expresie* ale proverbului, în acest cadru teoretic proverbul fiind încadrat în categoria *enunțurilor*. *Proverbul* va fi, deci, valorizat ca *enunț* – atât propozițional, cât și frazal –, implicit semnificația acestuia precizându-se în relație cu un *act de enunțare* sau cu un *act discursiv*, ceea ce pare a sugera o transgresare a sferei strict lingvistice și o aprofundare a demersului inclusiv din perspectivă *pragmatică* (Bidu-Vrăncianu *et alii* 1997: 185). În calitate de *acte de vorbire indirecte* sau *performative implicite* (v. și Norrick 1981, 1985), proverbele vor fi „interpretate de alocutori pe baza cunoștințelor contextuale comune și a competențelor de comunicare” (GALR II 2005: 841). Legat de aceasta, Tabarcea (1982: 156 sqq.) – insistând asupra statutului *semiotic* al proverbului – arată că acesta *apare întotdeauna în dialog*, mai exact în prezența reală sau conceptuală a unui interlocutor¹⁰. Aspectul este înțeles în relație cu faptul că domeniul de aplicare a proverbelor este *esențial praxiologic* (i.e. vizează sfera *activităților umane* și a *eficacității* acestora), deși, de multe ori, aparține altor laturi ale existenței umane, fiecare proverb implicând o indicație de acțiune¹¹ (Id., *ibid.*, 161 sq.).

⁷ Considerăm că această actualizare este posibilă în virtutea existenței unui fond cultural / legendar comun emițătorului și receptorului.

⁸ Fără îndoială, sunt și situații care ies de sub incidența mitului... propriu-zis.

⁹ Relația proverbului cu mitul / legenda trebuie să fi fost intuită încă din perioada arhaică de dezvoltare a românei, când unii cărturari au desemnat *proverbul* prin termenul *poveste* (v. *supra*, observațiile noastre).

¹⁰ În acest context, unii specialiști în domeniu au propus abordarea literaturii paremiologice în relație cu *funcția fatico-conativă*, proverbul fiind definit ca un discurs cu rol *mediator* între emițător și receptor: emițătorul performează un proverb sau altul mizând pe o anumită atitudine (așteptată) din partea receptorului, în condițiile generării unei stări emoționale, empatică care îl atrage pe cel de al doilea „pe terenul experienței idiomatiche comune” (Dumistrăcel 2006: 95).

¹¹ Am adăuga [o indicație de acțiune,...] și de atitudine, conduită.

De pe pozițiile unei abordări *logice*, proverbul a putut fi definit ca *propoziție logică*¹², punct de vedere care se justifică prin posibilitatea de identificare la nivelul structurării sale interne a unei *coerențe* și *coeziuni* specifice. Această conexiune ‘sintaxă – lexic’ facilitează procesul de semnificare, permițându-i mai exact enunțiatorului să atribuie unui tipar sau altuia anumite sensuri, în condițiile respectării *strategiei* de utilizare a unităților lexicale.

2. Revenind la problema delimitării între mai multe categorii de unități frastice, trebuie spus că bibliografia parcursă ne permite să afirmăm că acest tip de disocieri sunt realizate (mult) mai tranșant în studiile străine de specialitate. Astfel, la autorii hispanici (v., de ex., Sevilla Muñoz 2000: 100 sq.) *paremia* (definită drept acel *enunț* caracterizat prin scurtime, funcție utilitară și didactică, respectiv încadrarea în discurs) este considerată a fi termenul generic, mai exact arhilexemul care înglobează proverbele și termenii conecși. Autoarea citată distinge trei tipuri de paremii, în funcție de registrul de utilizare a acestora, și anume: a) *populare* (proverbe, dictoane, fraze proverbiale, maxime, principii, sentințe, *welleriesme*), b) *științifice* (aforism, axiomă, adagiu juridic, sentință filosofică) și c) *publicitare* (sloganul). În studiul din 2000, Sevilla Muñoz se oprește asupra *proverbelor* și *frazelor proverbiale*, subspecii paremiologice circumscrise *popular*, distingând, în primă instanță, pentru spaniolă, între *refrán* și *proverbio*. Cel dintâi (cu etimologie occitană) ar fi o paremie populară, familiară, adesea cu elemente de ludic și glumă, definibile prin opoziție cu dimensiunea gravă și serioasă a lui *proverbio*, o paremie cu caracter mai cultivat și mai îndepărtat în timp / spațiu (căreia în română i-ar putea corespunde conceptual sintagma *vorbă de duh*). După toate probabilitățile însă, astăzi, *refrán* este membrul cel mai important al paradigmei paremice (Sevilla Muñoz 1988: 12, 53 și *passim*). Astfel, anumite categorii de proverbe se utilizează astăzi din ce în ce mai puțin la nivelul exprimării orale; este, de pildă, cazul așa-numitelor *proverbe morale*, multe dintre ele, structuri dialogate, care se caracterizează printr-o structură binară, sub formă de dialog. Oarecum la antipodul *proverbelor morale*, sunt *proverbele locale* sau *istorice* (Montreynaud *et alii* 1980: 278–295), care evocă un fapt legat de o arie determinată, deși inclusiv acestea cunosc un regres în etapa actuală.

În literatura spaniolă de specialitate nu se face distincția între *proverb* și *dicton*¹³, o disociere fermă în schimb în mediu francez, unde *dictonul* este o paremie *populară* care adoptă frecvent o formă *poetică* pentru a transmite o învățătură, aplicabilă la o serie de situații *concrete* (Sevilla Muñoz 2000: 103). Semele distinctive ale dictonului, prin raportare la alt tip de unități frastice, în speță la proverbele morale, ar fi, deci, caracterul *regional* și tematica *specifică* (v., în acest sens, dictoane cu privire la meteorologie, la diferite activități [ale țaranului, ale crescătorilor de vite, vânătorilor, marinarilor etc.], cu alte cuvinte un grad inferior de generalitate¹⁴. Discrepanțele constatate impun – în contextul unei abordări

¹² Plasarea proverbului / pildei între domeniul „logicii” și cel al „esteticii” apare încă din Antichitate; de pildă, Aristotel, în *Retorica*, recomanda utilizarea proverbelor ca *argumente* în conversație, dar le discuta și ca *metafore* (Tabarcea 1982: 127).

¹³ Nici în română nu se face această distincție, nici în studiile de specialitate (v. *supra*, 1., observațiile noastre), nici în dicționare, unde, în glosarea termenului PROVERB, figurează adesea termeni / sintagme precum *zicală*, *zicătoare*, *parimie* (DEX 2009), *maximă populară* (DN 1986) sau *aforism popular* (NODEX 2002), în timp ce DICTON este glosat constant prin trimitere la PROVERB (cf. „Expresie, sentință etc. [formulată de o personalitate celebră] devenită proverb; și: *aforism, maximă, zicătoare*”, DEX 2009, MDA2 2010; „Expresie devenită proverb; zicătoare, maximă, sentință”, DLRLC; „Expresie proverbială, proverb; zicătoare, maximă”, DN 1986 ș.a.m.d.). Totuși, o ușoară disociere între cele două concepte transpare din definițiile lexicografice reproduse *supra*. Prezintă relevanță în acest sens, pe de o parte, valorizarea *dictonului* [și] ca *aforism* sau *maximă*, respectiv a *proverbului* [și] ca *aforism popular* sau/și *maximă populară*, pe de altă parte, relaționarea celui dintâi cu un *context genetic* specific, și anume formularea sa de către o personalitate celebră.

¹⁴ Într-un anumit grad, *dictonul* se suprapune cu subcategoria *proverbelor locale / istorice*, delimitată de Sevilla Muñoz pentru spaniolă (cf. și *infra*, discuția noastră).

contrastive – adecvarea aparatului terminologic-conceptual spaniol la disocierile terminologic-conceptuale aferente limbii române considerate pentru studiul comparativ. Acesta și constituie motivul pentru care Sevilla Muñoz optează să discute, pe de o parte, despre *refranes*, pe de altă parte, despre *diferite tipuri de refranes* (cf., de ex., *refranes meteorológicos, refranes laborales, refranes supersticiosos* etc.). Această a doua categorie este și cea mai susceptibilă de a suferi pierderi drastice în diacronie, odată cu căderea în desuetudine a anumitor realități (v. societatea rurală tradițională vs. societatea tehnologică și industrială).

Definirea ca pemie populară cu sens idiomatic este comună și *frazei proverbiale*, structură care însă – spre deosebire de *proverbul propriu-zis* – este *lipsită de elemente mnemotehnice* și (adesea) *de orice tip de elaborare formală*, aceasta conținând constant formule *hortative*, de ordin sau de interdicție (Sevilla Muñoz 2000: 103). Nu întotdeauna însă este ușor de trasat granița între proverb și fraza proverbială, dificultățile de acest gen explicându-se prin faptul că frazele proverbiale prezintă nu doar caracteristici proprii în general pemiilor (cf. idiomaticitate, sens sentențios, scurtime, încadrarea în discurs, faptul de a reprezenta o unitate închisă, memorată ca atare și reprodusă contextual), ci și unele particularități comune cu proverbele, cum este, de pildă, suprimarea articolului definit. O situație aparte prezintă cazurile în care fraza proverbială constituie o parte dintr-un proverb, intrat de mai multă vreme într-un fond pasiv¹⁵, ceea ce implică o anume ezitare în clasarea într-un fel sau altul a structurii respective (Id., *ibid.*, 104).

3. Luând ca reper disocierile prezentate mai sus, în cele ce urmează vom avea în vedere termenul generic *paremie* și *trihotomia proverb*¹⁶ / *frază proverbială* / *dicton*, în acest context o serie de trăsături definind toate cele trei tipuri de structuri paremiologice (v. trăsături precum +popular, +idiomatic [+metaforic], +sintetic, +sentențios [+gnomic, +sapiențial], +didactic ș.a.), în timp ce altele vor fi valabile în mod precumpănitor și chiar exclusiv pentru unele dintre aceste structuri (cf. ±elaborare formală, ±elemente cu funcție mnemotehnică, ±hortativ, ±generic / ±particular [±specific, ±regional])¹⁷. Demersul de față vizează în exclusivitate româna și a putut fi realizat având ca suport de investigație exemplele excerptate din Zanne 1901 [VI]. Concluzia studiului nostru susține *prevalarea proverbelor propriu-zise* asupra celorlalte două categorii paremiologice, prevalare susceptibilă de a fi înțeleasă în relație cu tendința – identificabilă la nivelul imaginarului colectiv – de a crea în conformitate cu anumite reguli formale, sugestive adesea pentru aspectul mnemotehnic. Astfel, numeroase tipare reprezintă distihuri ritmate și rimate: *Dracul cât trăiește / Nu îmbătrânește* (Zanne 1901 [VI]: 592); *Când Dumnezeu va cu tine / Și dracul cu colaci vine* (Id., *ibid.*, 649); *Dumnezeu să-l înmulțească / Ca și piatra să crească!* (Id., *ibid.*, 651); *Dumnezeu te ferește / Până te nemerește* (Id., *ibid.*, 656) ș.a. În cazul altor structuri, corespondența ritmică și de rimă se stabilește în interiorul unuia și aceluiași enunț, actualizat ca structură mai complexă, în speță frazală¹⁸: *Dumnezeu nu răsplătește ca dușmanul, ci gonește cu anul* (Zanne 1901 [VI]: 653); *Dumnezeu nu bate cu bota, numa cu socota* (Id.,

¹⁵ Ar fi acele cazuri de supraviețuire a proverbului prin conservare la nivelul unor fraze proverbiale.

¹⁶ Prevalarea, în ansamblul exemplilor valorificate *infra*, a structurilor ludice susține suprapunerea conceptuală a românescului *proverb* cu ceea ce Sevilla Muñoz înțelege prin *refrán*.

¹⁷ În economia lucrării noastre însă (v. Teleoacă, *Unități frastice*), am putut utiliza termenul *proverb* (și) cu o accepție mai amplă, mai exact cu referire la o arie conceptuală mai largă, care, pe lângă proverbele propriu-zise, include și alte structuri paremiologice, cum sunt frazele proverbiale și dictioanele. Această opțiune se explică având în vedere că în bibliografia românească de specialitate termenul generic *paremie* este relativ modest încetățenit și valorificat.

¹⁸ De fapt, distincția dintre cele două tipare este pur formală, vizând mai exact aranjarea într-un fel sau altul a celor două secvențe principale constitutive ale pemiilor respective. În realitate, și tiparul-distih reprezintă un enunț frazal, în același timp structurile din cea de a doua categorie fiind și ele structuri (ritmate și) rimate.

ibid., 656); *Tir mi-e dracul, tir mi-e lacul* (Id., *ibid.*, 578) ș.a. În unele enunțuri frazale, nedispuse sub formă de distih (rimat), funcția mnemotehnică este identificabilă la nivelul unor tipare organizate simetric (cel mai adesea, în plan opozitiv): *Ce a legat Dumnezeu, omul să nu dezlege* (Zanne 1901 [VI]: 661); *Dumnezeu dă, Dumnezeu ia* (Id., *ibid.*, 662); *Dumnezeu încarcă și descarcă* (Id., *ibid.*, 663)¹⁹ ș.a. Alteori, paralelismul antonimic este mai subtil, el implicând punerea în balanță, în limitele unor tipare coordonate copulativ, a două structuri antagonice²⁰, dintre care cel puțin una este puternic metaforică: *Cu gândul la Dumnezeu și cu mâna prin sânul meu* (Zanne 1901 [VI]: 665); *Dumnezeu cu mila și dracu' cu pila* (Id., *ibid.*, 669) ș.a. În astfel de cazuri, opoziția nu se mai realizează simplu, mai exact între două lexeme (cf. *supra*, *dă / ia...*), ci aceasta vizează fie structuri conceptuale mai complexe, actualizate ca perifrize / unități frazeologice (cf. *Cu gândul la Dumnezeu, cu mâna prin sânul meu*), fie mai mult de două lexeme (cf., pe de o parte, *Dumnezeu / dracu'*, pe de altă parte, *mila / pila*).

Enunțurile paremiologice hortative²¹, susceptibile de a fi calificate drept *frază proverbială* sunt (mult) mai slab atestate, uneori, în interiorul unor astfel de tipare, fiind ocurent conjunctivul cu valoare de imperativ (cf., de ex., *Nu-ți băga-n cărd cu dracul!*, Zanne 1901 [VI]: 596, *Mai strânge-ți coada!*, Id., *ibid.*, 625, dar și *Pe dracul, nici să-l vezi, nici să te vadă!*, Id., *ibid.*, 565). De multe ori, tiparele hortative sunt și explicative, explicația fiind introdusă, de regulă, prin intermediul unei structuri propoziționale cu conjuncția *că*: *Aprinde câteodată lumânare și dracului, că-i rău!* (Zanne 1901 [VI]: 567). Unele dintre frazele proverbiale, constituite în jurul unui termen religios, sunt „dublate” de un proverb propriu-zis²², mai exact de un tipar în care imperativul este „substituit” printr-un alt mod (infinitiv, indicativ, conjunctiv), în acest context valoarea imperativă fiind recognoscibilă la nivelul unui tipar verbal impersonal (adesea, *este / e bine...*), care exprimă „conformitatea / necesitatea conformității (cu anumite standarde morale, religioase...)”. De pildă, *Bine e și înaintea dracului a aprinde, când și când, câte o lumină* – cu variantele *E bine a da și dracului o lumânare și E bine să dai lumânare și dracului* – are ca reflex frazal proverbial tiparul menționat anterior, și anume: *Aprinde câteodată lumânare și dracului, că-i rău!* Dacă în cazul proverbului reprodus mai sus lipsește propoziția cauzală (care, conceptual, ar fi furnizat o explicație concretă, de fapt, o justificare *la îndemână* a actului respectiv)²³, în alte situații, subordonata respectivă apare nu doar în fraza proverbială, ci și în proverbul propriu-zis, ca în exemplul: *Fă-ți cruce mare, că e dracul bătrân* – *Fă-ți cruce mare pe sân / Că dracul este bătrân* (Zanne 1901: 573). De fapt, cel de-al doilea tipar este sugestiv pentru o

¹⁹ Sunt exemple în care funcția mnemotehnică se precizează în condițiile evocării antonimice (cf. *supra*, *a legat* → *să dezlege*, *dă* → *ia*, *încarcă* → *descarcă* ș.a.).

²⁰ Rezultă în felul acesta așa-numitele tipare proverbiale *paradoxe* (v. Tabarcea 1982). Aceeași figură logică este însă recognoscibilă și în cazul unor structuri juxtapse (cf. *supra*, *Dumnezeu dă, Dumnezeu ia*).

²¹ În astfel de cazuri (*i.e.* enunțuri performate la imperativ sau la conjunctiv cu valoare de imperativ, pers. a II-a sau, [mult] mai rar, a V-a și a IV-a), avem a face cu *monologuri adresate*.

²² După toate probabilitățile, raportul de filiație este *de la proverb la frază proverbială*, argumentul în acest sens putând fi constituit de faptul că este mai plauzibil ca o structură hortativă / imperativă să fi derivat dintr-un tipar verbal impersonal (cu valoare modalizator-ontologică) decât invers; în acest context, un anume *îndemn* va putea fi (re)formulat, pornind de la o structură (paremiologică) primară impersonală: **1. E bine să aprindă omul o lumânare și dracului, măcar din când în când.** → **2. Aprinde și dracului, din când în când, o lumânare, că e rău!** (v., prin comparație, ? **1. Aprinde și dracului, din când în când, o lumânare, că e rău!** → **2. E bine să aprindă omul o lumânare și dracului, măcar din când în când.**). Faptul că sunt și situații în care unele proverbe intrate într-un fond pasiv ajung să supraviețuiască la nivelul unor fraze proverbiale (care s-au „desprins” la un moment dat dintr-un proverb propriu-zis) poate constitui un argument indirect în favoarea raportului de filiație menționat mai sus.

²³ În proverbele propriu-zise, o astfel de secvență explicativă este oarecum redundantă, în condițiile în care dimensiunea *cauzalității* este implicată prin însăși formularea impersonală, cu rolul de a *circumscrie conceptual* enunțul respectiv unui *sistem axiologic* bine definit, în speță *moral-religios*.

structură de graniță, aflată mai exact la frontiera dintre proverbul propriu-zis și fraza proverbială, dovada în acest sens fiind coexistența tiparului hortativ și a structurii propoziționale explicative [+frază proverbială] cu organizarea mesajului în distih rimat [+proverb]. Relevant pentru tiparul acesta de graniță este și exemplul următor: *Până ce treci lacu' / Fă-te prieten cu dracu' // var. Până vei trece lacu' / Fă-te frate și cu dracu'*, unde coexistă hortativul și distihul rimat. Mai mult, Zanne consemnează și tiparul în care „se rupe” rima, astfel făcându-se, de fapt, trecerea și mai pregnantă spre categoria frazei proverbiale: *Fă-te frate și cu dracu' până treci gârla / balta* (Zanne 1901 [VI]: 584).

În economia proverbelor excerptate din Zanne, categoria paremiologică a *dictonului* este susceptibilă de a fi ilustrată prin unele tipare care conțin indicii concrete evocatoare ale trăsăturii [+regional] și, mai ales, prin așa-numitele *refranes supersticiosos* (Sevilla Muñoz 2000): *Dumnezeu să te ferească de Român ciocoit și de țigan boierit* (Zanne 1901 [VI]: 670); *În baltă stă dracul* [Convingerea primitivă că sediul diavolului este balta] (Id., *ibid.*, 573); *Dracul poartă tichie* [Credința primitivă că dracul se poate face nevăzut] (Id., *ibid.*, 582); *Se însoară dracul* [Se spune când plouă cu soare] (Id., *ibid.*, 602); *E bine să fii stângaci, ca să împuști pe dracu'* [Proverb de origine orientală, având la bază credința / superstiția conform căreia pe umărul stâng al omului stă un drac, pe umărul drept, un înger, concluzia neputând fi decât aceea că, atunci când un om stângaci trage, îl împușcă pe drac!] (Id., *ibid.*, 562) ș.a.

4. În română, conceptul care constituie obiectul discuției noastre a putut fi desemnat, de-a lungul timpului, printr-o multitudine de termeni și chiar sintagme. Așa cum am avut ocazia de a constata, termenul *proverb* este atestat târziu, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, anterior acestei date fiind valorificați îndeosebi termeni (sintagme) precum *pildă* sau *paremie / parimie*, dar și *poveste*, *cuvânt bătrân*, *vorba cea bătrână* ș.a. Deși terminologia aferentă acestui concept este deosebit de bogată în spațiul cultural românesc, doar uneori în studiile de specialitate s-au propus și delimitări clare între diverse subtipuri de unități frastice / paremiologice. Un moment de referință în acest sens este reprezentat de ultima jumătate a secolului trecut, când apar, pe de o parte, lucrări în care se încearcă delimitarea unităților frastice de alte tipuri de unități complexe, în speță frazeologice, pe de altă parte, unele studii în care se disociază, pe baza anumitor criterii, între mai multe subcategorii paremiologice, cel mai adesea *proverbul* figurând în triada *proverb – zicătoare – expresie* sau într-o ecuație mai amplă, alături (uneori nejustificat!) de *maximă*, *zicătoare*, *ghicitoare* și *expresiile idiomatice*. În opinia noastră însă, niciuna dintre aceste delimitări nu pare a-și dovedi maximum eficiența în contextul unui eventual demers având drept obiectiv disocierea cât mai exactă între diverse subtipuri paremiologice constituite, de pildă, în jurul unor termeni religioși. Delimitările din literatura străină / romanică occidentală de profil par a avea un grad superior de aplicabilitate (v., în acest sens, trihotomia ilustrată și de noi cu referire la paremii gravitând în jurul unui termen religios, și anume ‘proverb – frază proverbială – dicton’), deși inclusiv în acest caz disocierile respective sunt, măcar uneori, mai degrabă teoretice, în condițiile posibilității de identificare a unor subcategorii paremiologice de graniță (v., de ex., tiparele intermediare între proverbul propriu-zis și fraza proverbială ș.a.). În aceeași ordine de idei, după toate probabilitățile, în română termenul *proverb* este (și va rămâne?) termenul generic (încorporând, prin urmare, și *fraza proverbială*, și *dictonul*), *paremie* fiind azi (mult) mai puțin familiar în calitate de arhilexem.

BIBLIOGRAPHY

Izvoare

Dicționar de neologisme (Florin Marcu și Constant Maneca), București, Editura Academiei Române, 1986 [DN 1986].

Dicționarul explicativ al limbii române (ediția a III-a, revăzută și adăugită), București, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009 [DEX 2009].

Dicționarul limbii române literare contemporane, București, Colectiv, Editura Academiei Române, 1955–1957 [DLRLC].

Mic dicționar academic (MI–Z), București, Editura Univers Enciclopedic, 2010 [MDA2 2010].

Noul dicționar explicativ al limbii române, București – Chișinău, Editura Litera Internațional, 2002 [NODEX 2002].

Zanne, Iuliu A., 1901, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* [Cu un Glosar româno-francez], vol. VI, București, Editura Librăriei Socecu & Comp.

Lucrări de referință

Bidu-Vrânceanu, Angela *et alii*, 1997, *Dicționar general de științe ale limbii*, București, Editura Științifică.

Bîrlea, Ovidiu, 1979, *Poetică folclorică*, București, Editura Univers.

Bogdan-Oprea, Helga, 2016, „Tipuri de variante paremiologice în limba română”, în Mihaela Viorica Constantinescu, Adina Dragomirescu, Alexandru Nicolae, Gabriela Stoica, Rodica Zafiu (ed.), *Perspective comparative și diacronice asupra limbii române, Secțiunea Lexic, semantică, terminologii*, București, Editura Universității din București, p. 231–244.

Coșeriu, Eugeniu, 2000, *Lecții de lingvistică generală* [Traducere din spaniolă de Eugenia Bojoga, Cuvânt înainte de Mircea Borcilă], Chișinău, Editura ARC.

Coșeriu, Eugeniu, 2013, *Lingvistica textului. O introducere în hermeneutica sensului*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

Danilov, Ilie, 1997, *Repere ale paremiologiei românești*, Iași, Editura Moldova.

Dumistrăcel, Stelian, 2006, *Discursul repetat în textul jurnalistic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

Guțu-Romalo, Valeria (coord.), 2005, *Gramatica limbii române*, vol. II, *Enunțul*, București, Editura Academiei Române [GALR 2005 [II]].

Hristea, Theodor (coord.), 1984a, *Sinteze de limba română* [ediția a treia, din nou revăzută și îmbogățită], București, Editura Albatros.

Hristea, Theodor, 1984b, „Frazeologia și importanța ei pentru studiul limbii române”, *Limbă și literatură*, vol. I, p. 5–14.

Hristea, Theodor, 2009, „Etimologia și importanța ei pentru știința limbii”, în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Limba română: teme actuale*, Actele Celui de-al 8-lea Colocviu al Catedrei de limba română (5–6 decembrie 2008), București, Editura Universității din București, p. 691–710.

Huizinga, Johan, [1938 /] 2012, *Homo ludens* [Traducere din olandeză de H.R. Radian, Prefață și notă biobibliografică de Gabriel Liiceanu], București, Editura Humanitas.

Montreynaud, F., A. Pierron, F. Suzzoni, 1980, *Dictionnaire des proverbes et dictons*, Les Usuels de Robert, Robert, Paris.

Munteanu, Cristinel, 2007, *Sinonimia frazeologică în limba română din perspectiva lingvisticii integrale*, Pitești, Editura „Independența Economică”.

Negreanu, Constantin, 1983, *Structura proverbelor românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

Norricks, Neal R., 1981, “Nondirect Speech Acts and Double Binds”, *Poetics*, volume 10, p. 33–47.

Norrick, Neal R., 1985, *How Proverbs Mean. Semantic Studies in English Proverbs*, Mouton Publishers, Berlin-New York-Amsterdam.

Pop, Mihai, Pavel Ruxăndoiu, 1978, *Folclor literar românesc* [ediția a II-a], București, Editura Didactică și Pedagogică.

Sevilla Muñoz, J., 1988, *Hacia una aproximación conceptual de las paremias francesas y españolas*, Madrid, Editorial Complutense.

Sevilla Muñoz, Julia, 2000, *Les proverbes et phrases proverbiales français et leurs équivalences en espagnol*, *Langages*, 34e année, n° 139, 2000. *La parole proverbiale*, p. 98–109. Online: [https://www.persee.fr > doc](https://www.persee.fr/doc).

Tabarcea, Cezar, 1982, *Poetica proverbului*, București, Editura Minerva.

Teleoacă, Dana-Luminița, *Unități frastice constituite în jurul unor termeni religioși. Cu privire la limbile română, franceză și spaniolă* [Lucrare în curs de elaborare].

Terian, Simina-Maria, 2015, *Textemele românești. O abordare din perspectiva lingvisticii integrale*, Iași, Institutul European.

Vianu, Tudor, 1971, *Dicționar de maxime comentat* [ediția a doua], București, Editura Științifică.

Vîrva (Macarie), Doina, 2019, *Lexicul proverbelor românești. Studiu asupra Proverbelor românilor de Iuliu A. Zanne*, Cluj-Napoca (teză de doctorat).

Vrabie, Gheorghe, 1978, *Retorica folclorului (Poezia)*, București, Editura Minerva.